

לשוננו לעם

עורכים: ע' איתן ומ' מדן

כרך ל, תשלי"ט

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

שמות במשקלי קטלות, קטילה, קטילות

מאמרנו¹ מוקדש לתיעודם של כמה עשרות שמות במשקלים קטלות, קטילה, קטילות, שיש בהם משום תוספת על המובא במילונייהם של בן-יהודה ואבן-שושן מבחינת הצורה, הצירופים, המשמעות, תפוצת הצורה במסורות הקריאה השונות של העברית וכיו"ב. את רוב השמות והצירופים דליתי ממקורות של ימי הביניים המוקדמים והמאוחרים מתחום התפילה

1. והרי שמות המקורות והמחקרים המשמשים במאמרנו:

י' אבינרי, היכל המשקלים, ת"א תשל"ו.

י' אבינרי, גנוים מגולים, ת"א תשכ"ו.

א' אלדר, מסורת הקריאה הקדם-אשפנונית — לפי מחזורים אשפנונים מנוקדים... (דיסרטציה בשכפול), ירושלים תשל"ז.

ש' טל, סידור תפילה נוסח פרס לפי כתב-יד אדלר ENA 23 (דיסרטציה בשכפול), תל-אביב תשל"ד.

מחזור ספרדי = מחזור ספרדי ליום הפיפורים, כ"י פרמה 1377 (משנת 1481) פרך ב', הוצאת מקור תשל"ג, עמ' 147–150.

מחזורי הספרדים = המחזורים המשמשים היום את יהודי צפון-אפריקה, פגון "זכור לאברהם".

מנורת המאור לר' יצחק אבוהב (מנוקד על פי הניקוד העליון לפי מסורת של יהודי תימן), ירושלים תשל"ג.

נסים הבבלי = וידי גדול ליום הפיפורים לר' נסים הבבלי (חי בבבל במאה העשירית. ראה שירמן, שירים חדשים מן הגניזה, ירושלים תשכ"ו, עמ' 28–23).

והפיוט, ומיעוטם — ממסורת הקריאה והדיבור שבפי יהודי תימן ויהודי מרוקו. קטעי הגניזה וכתבי-היד של מחזור התפילה וקובצי השירה, שנדלו מהם השמות הנידונים, לא נבדקו באורח שיטתי ומלא, שכן רק אגב סקירתם לצרכים אחרים² נרשמו מתוכם גם תופעות לשוניות אלה (ואחרות).

נקדים ונבחן, מה ידוע לנו על תפוצתם ועל שמושם של השמות במשקלים בנ"ל בכל אחד מרובדי הלשון העברית.

א. קטלוח: במקרא מצויים ב-17 שמות במשקל קטלוח (12) / קטלות (5) — בעיקר בספרי הבית השני (השפעה

סידור ברטינורו משנת 1390, על פי כ"י לונדון Or. 2736.

סידור רומא משנת 1270, על פי פ"י לונדון Add. 26.957.

י' קוטשר, מחקרים בדקדוק לשון חז"ל (לפי כת"י קאופמן). שנתון בראילן, קובץ העשור ב', ירושלים תשכ"ט, עמ' 51-77.

י' רצהבי, אוצר לשון הקדש שלבני תימן, ת"א תשל"ח.

י' שבטיאל, מסורת התימנים בדקדוק לשון חכמים, קונטרסים לענייני הלשון העברית ב', ירושלים תרצ"ח, עמ' 61-69.

תפאלל קדמונים, הוצאת יוסף חובארה, ירושלים תשכ"ד.

כתבי-היד: לונדון = ספריית בריטיש-מוזאום.

אוקספורד = ספריית בודליאנה.

קימברידג' = כתבי-יד מספריית קימברידג', שאינם שייכים

לאוסף טיילור-שכטר.

T-S(N.S.) = קימברידג', אוסף טיילור-שכטר (סדרה חדשה).

2. רובם מספריות קימברידג' ובריטיש-מוזאום, משום שהעיון

בכתבי-יד אלה נעשה בתקופת השתלמותי בלונדון בשנים תשל"ל-תשל"א.

ארמית) — המשמשים בעיקר כשמות מופשטים³. בלשון חז"ל ובלשון ימי-הביניים אין לנו רשימות מרוכזות, אך ברור לנו, שמספרם עלה ומצויים חילופים בין משקל זה לבין משקל קְטָלָה, כגון: יְרָאת חטא — יְרָאות חטא⁴. במסורת הלשון של בני תימן מצוי הרבה משקל זה⁵, ושמות רבים נגזרו בו משמות-תואר, כגון: שְׁלֵמוֹת (=שְׁלֵמוֹת); חֲלֵשׁוֹת (=חולשה). ואף במסורת הקריאה הקדם-אשכנזית נרשמו עשרות שמות⁶.

ב. קְטִילָה: במקרא מצויים כ־90 שמות במשקל קְטִילָה — לרבות קְטִיָה (משורשי ל"י), קִילָה (משורשי עו"י), טִילָה (משורשי פ"י)⁷. רובם משמשים כשמות מוחשיים וכשמות מופשטים, ורק מיעוטם — כשמות-פעולה. בלשון חז"ל נמצאו כ־450 שמות, ובלשון ימי-הביניים כ־430 שמות⁸. מפנה חד חל בשימוש של שמות אלה במקורות שאחר המקרא. רוב השמות שימשו כשמות-פעולה. י' קוטשר מנה מן המשנה בלבד כ־130 שמות כאלה⁹. מצוי חילוף בין משקל קְטִילָה לבין קְטִילָה בכמה

3. על פי ד' ילין, תולדות התפתחות הדקדוק העברי, ירושלים תש"ה,

עמ' 244.

4. ונעלם מעיני א' אלדר [לשוננו לעם ל (רצב) תשל"ט, עמ' 60]

מאמרו של י' קוטשר על שמות-הפעולה של בניין קל (שנתון ברא"ל, קובץ העשור ב', ירושלים תשכ"ט, עמ' 74-76).

5. בספרו של י' רצהבי, אוצר לשון הקודש שלבני תימן, מניתי כ־50

שמות במשקל זה.

6. ראה א' אלדר, מסורת הקריאה, עמ' 355-360.

7. ד' ילין, שם, עמ' 233-237; י' אבינרי, היכל המשקלים, עמ' 253.

8. י' אבינרי, שם, עמ' 253-255.

9. מחקרים בדקדוק, עמ' 53-58.

שמות, הן בלשון חז"ל והן בלשון ימי הביניים. וכן מתחלפים כמה שמות משורשי ל"י ממשקל קְטִילָה—קְטִיָּה לבין משקל קְטִיָּה¹⁰ — קְטִיָּה.

ג. קְטִילוֹת: במקרא מצויים כ־10 שמות בלבד במשקל זה¹¹, ורובם בספרי הפית השני — השפעה ארמית. הם משמשים בעיקר כשמות מופשטים. בלשון חז"ל ובלשון ימי הביניים אין בידינו רשימות מרופזות, אולם ניכר, שאף פאן חלה הרחבה מסוימת¹², ושחלק מן השמות משמשים כשמות פעולה. זאת ועוד: כמה שמות במשקל קְטִילוֹת מצויים בצורות סמיכות ובכינויים בלבד, לצד שמות במשקל קְטִיָּה בנפרד (וכן במשקלים אחרים: בנפרד הַ וּבסמיכות –ות) כגון במשנה: שתיקה — שתיקותיך; שפיכה — שפיכות דמים¹³.

א. קְטִילוֹת

1. גְּדֵרוֹת

שנת גדרות פרצותינו . . . שנת ישרות . . . (T-S.H.6/19, עבודה ליו"כ). צורה זו אינה מתועדת במילונים. רצהפי (אוצר) הביא "גדירות" מספר המוסר של זכריה אלצהרי בהוראת "גדירה, עשיית סייג וגדר" כשימושה של התיבה שלנו. ואבן-שושן הביא "גְּדִירַת ערוה" משה"ש רפה.

10. ראה י' קוטשר, ספר חנוך ילון, רמת-גן תשכ"ג, עמ' 271–278.

11. ד' ילין, שם, עמ' 244.

12. בספרו של רצהפי, אוצר לשון הקודש שלבני תימן, מצאתי כ־50

שמות. והשוה א' אלדר, מסורת הקריאה, עמ' 280.

13. ראה י' קוטשר, מחקרים בדקדוק, עמ' 71; 74–76.

2. זְקָנוֹת

ברגז זְקָנוֹת תזכור (לונדון Or. 5557 J/72).
התיבה זְקָנוֹת משנאית היא (וכבר בבן-סירא כה, ג), והיא משמשת בלשון-חכמים לצד זְקָנָה. אולם מבדיקת המובאות במשנה (לפי כ"י קויפמן) ובמקורות התנאיים האחרים (על פי המילונים) עולה, שזְקָנוֹת משמשת רק בכינויים (ולצדה זְקָנָה בנפרד ובכינויים). במסורת התימנית: זְקָנוֹתוֹ וכו' בפתח (מנורת המאור קע: , קעד. , קעז.) וכן רצהבי (אוצר).

3. חֲלָשׁוֹת רָאָה חֲלִישׁוֹת.

4. טְפָשׁוֹת

על חטא... בְּטָפְשׁוֹת פֶּה (וידוי ליו"כ) — כך (בפ"א דגושה) בסידורי האשכנזים והספרדים. וכך גם בדיבורם של יהודי מרוקו (וכן משמשת היפוכה: פְּקָחוֹת). אולם אלדר מצא בשני סידורים אשכנזים קדומים טְפָשׁוֹת (בפ"א רפה)¹⁴, וד' סדן הביא מחיבור אשכנזי בן המאה הי"ט: בְּטָפְשׁוֹת פֶּה¹⁵. יהודי תימן קוראים: טְפָשׁוֹת (מנורת המאור קע: , קעד.) וכן בְּטָפְשׁוֹת ליבנו (תכלאל קדמונים קך.).

5. יִשְׁרוֹת־

לא יִשְׁרוֹת לבב ולא גמילות חסדים (נסים הבבלי, מחזור ספרדי; מחזורי הספרדים) אלדר הביא מסידור אשכנזי: יִשְׁרוֹת

14. מסורת הקריאה, עמ' 356.

15. לל"ע ל (רצא) תשל"ט, עמ' 14.

(חסר ההקשר, ולא ברור אם נפרד הוא או נסמך), וציין, שפן הוא גם בפיוט בניקוד ארץ-ישראל¹⁶. ובשמות רבה ל: אתה כוננת מישרים — אתה כוננת ישרות לאוהביך. במקרא מצוי הצירוף במשקלים אחרים: יִשָּׁר לבב (תהלים קיט, ז) יִשְׁרָת לבב (מלכים א' ג, ד). ומשמת הרבה פפי יהודי תימן (רצהבי, אוצר).

6. עֲנִיּוֹת

... מְעַנִּיּוֹת הַרְחַמֵּן יִצִּילֵנוּ מִדְּקֻדְקֵי עֲנִיּוֹת (243.188).
מִן הַשְּׂמֵד מִן הָעֲנִיּוֹת מִדְּקֻדְקֵי עֲנִיּוֹת (131.2).
כִּי"ק מִנְקֵד עֲנִיּוֹת (נדרים ט, י), וכן היא מסורת הקריאה של אשכנזים וספרדים. אולם בני תימן קוראים עֲנִיּוֹת במשנה¹⁷ ובתפילה (תכלל קדמונים כו:).

7. עֲשָׂרוֹת

התיבה עֲשָׂרוֹת מצויה היא בדיבורם של יהודי אשכנז¹⁸, תימן¹⁹, לוב²⁰ וכן פפי יהודי מרוקו. ויש בדוגמה זו הוכחה חשובה לצורך הדחוף בתיאור מסורות הקריאה של עדות ישראל מפאן, ובתיאור היסודות העבריים שבדיבורם הלא-עברי מפאן.

16. מסורת הקריאה, עמ' 357.

17. שבטיאל, מסורת, עמ' 67.

18. דב סדן, לל"ע ל (רצא) תשל"ט, עמ' 8-14.

19. רצהבי, אוצר.

20. י' גויטע, לל"ע ל (רצד) תשל"ט, עמ' 126.

8. צְדָקוֹת

בן־יהודה רשמה במילונו ללא מובאות והעיר: "מלה עברית המשוקעת בלשון היהודית האשפנזית". ואולם פבר הביאו אבן־שושן וכנעני מובאות מספרות ימי הביניים²¹. תיבה זו משמשת בדיבורם של יהודי מרוקו, וכן היפוכה: רְשָׁעוֹת.

9. קְצָרוֹת

יהודי מרוקו משתמשים בביטוי "קְצָרוֹת שנים" פקללה (פהיפוכו של הביטוי "אריכות ימים"). המילונים מביאים ביטוי זה מספרות ימי הביניים המאוחרים.

10. רְפָאוֹת

רְפָאוֹת נפש, רְפָאוֹת ממוֹן, (נדרים ד, ד) — לפי כ"י קויפמן, אבל בכ"י פרמה, כ"י לו ובדפוסים: ר פ ו א ת . . . ר פ ו א ת . . . ; "רפואה" היא הצורה היחידה (י"ג פעמים) במשנה. וְרְפָאוֹת בשרנו וסליחות עווננו (סידור רס"ג, עמ' מט = תכלאל קדמונים רכו). התיבה רְפָאוֹת יחידאית היא במקרא (משלי ג, ח. ונמצאה גם בבן־סירא לח, יד), לצד ג' פעמים "רְפָאוֹת".

11. שְׁפָלוֹת-

בשבירת לב בשפלות נפש: (לונדון Or. 5557 L/22, נסים הפבלי). הביטוי "שְׁפָלוֹת נפש" מובא במילון אבן־שושן מחובות הלבבות. בפני יהודי תימן: שְׁפָלוֹת (רצהבי, אוצר).

21. וראה אבינרי, גנזים מגולים.

12. עֲנֻנוֹת²²

ברגז עֲנֻנוֹת תזכור . . . משה ועֲנֻנוֹתוֹ (לונדון J/72 Or. 5557). במילונים מתועדות רק הצורות ענוותן וענוותנות, אולם אפשר שגם העברית הפירה את התואר עֲנָן פדוגמת מה שמצינו בארמית: רבי הוה ענוון (ירוש' פלאים לב ע"ב); וממנו נגזר השם עֲנֻנוֹת.

(המשך יבוא)

22. מפני החידוש שבתיבה זו הובאה, אע"פ שאינה ממין המשקלים הנידונים כאן.

ש ל מ ה ר מ ת י

עברית נוסח אמריקה

(לבעית העברית בתפוצות)

(סיום)

ד

"מפיון שאין הלשון העברית שפת הדיבור והרחוב באמריקה, כמו שהיא בארץ-ישראל, עדיין שמורים בה כאן טעמה וריחה של שפת הספר על כל מעלותיה ומגרעותיה"⁵⁵.

55. חומסקי, ז'. הלשון העברית בדרכי התפתחותה, ירושלים, ראובן מס, 1967, 298.